

«مطالعات جامعه‌شناسی»

سال دهم، شماره سی و هشتم، بهار ۱۳۹۷

ص ص ۲۰-۷

تبیین جامعه‌شناختی میزان سرمایه اجتماعی محله‌های شهر تهران

احسان مصطفی پور^۱

منصور حقیقتیان^۲

اصغر محمدی^۳

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۶/۲۹

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۶/۱۰/۱۸

چکیده

سرمایه اجتماعی در گروه، مشارکت شهروندان و افزایش آگاهی اجتماعی برای همه اعضای جامعه است. در واقع سرمایه مستلزم رعایت عدالت اجتماعی و توجه متوازن به وجوه فرهنگی، سیاسی و اقتصادی حیات جامعه است؛ به گونه‌ای که نیروی انسانی را به فراگرد توسعه خوشبین و امیدوار سازد. امروزه سرمایه اجتماعی به عنوان یکی از عوامل محوری اثرگذار بر توسعه محلات و شهرها است. هدف، بررسی جامعه‌شناختی سرمایه اجتماعی محله‌های شهر تهران می‌باشد. روش پژوهش، توصیفی از نوع پیمایش و برای جمع‌آوری داده‌ها از ابزار پرسشنامه محقق ساخته و برای تحلیل داده‌های پژوهش از نرم افزارهای SPSS و نرم افزار معادلات ساختاری^۴ استفاده شده است. جامعه آماری شامل شهروندان بالای ۱۸ سال ساکن در سه ناحیه شهر تهران می‌شود که ۲۴۰ نفر از ساکنان با روش نمونه‌گیری خوشه‌ای در سه منطقه بالا، متوسط و پایین شهر انتخاب و مورد مطالعه قرار گرفتند. نتایج پژوهش نشان داد که میزان سرمایه اجتماعی در بین محله‌های مورد مطالعه متفاوت بوده است. واژگان کلیدی: سرمایه اجتماعی، اعتماد، مشارکت، احساس تعلق، ارتباطات.

۱. دانش‌آموخته دکتری جامعه‌شناسی، گروه علوم اجتماعی، واحد دهقان، دانشگاه آزاد اسلامی، دهقان - ایران.

E-mail: mostafapour1357@yahoo.com

۲. دانشیار گروه علوم اجتماعی، واحد دهقان، دانشگاه آزاد اسلامی، دهقان - ایران (نویسنده مسئول).

E-mail: mansour_haghighatian@yahoo.com

۳. استادیار گروه علوم اجتماعی، واحد دهقان، دانشگاه آزاد اسلامی، دهقان - ایران. E-mail: asghar.mo.de@gmail.com

۴. SIG

مقدمه

سرمایه اجتماعی^۱ از مفاهیم نوین است که امروزه در بررسی‌های اقتصادی، اجتماعی جوامع مدرن مطرح گردیده است. به عبارتی امروزه در کنار سرمایه‌های انسانی، مالی و اقتصادی سرمایه دیگری به نام سرمایه اجتماعی مورد بهره‌برداری قرار گرفته است این مفهوم به پیوندها و ارتباطات میان اعضای یک شبکه، به عنوان یک منبع با ارزش اشاره دارد که با خلق هنجارها و اعتماد متقابل موجب تحقق اهداف اعضا می‌شود. طرح این رویکرد در بسیاری از مباحث اجتماعی، نشان دهنده اهمیت و نقش این سرمایه در توسعه جامعه به خصوص توسعه اجتماعی «افراد» می‌باشد سرمایه اجتماعی عمدتاً مبتنی بر عوامل فرهنگی- اجتماعی بوده و شناسایی آن به عنوان یک سرمایه چه در سطح کلان و چه در سطح فرد دارای اهمیت می‌باشد.

تحقیقات انجام شده در کشورهای مختلف نظیر ایتالیا و آلمان نشان می‌دهد که در مناطقی که اعتماد بالایی (سرمایه اجتماعی) وجود دارد میزان مشارکت در امور مدنی بالا است و حکومت کیفیت بهتری دارد. شهروندان جهت گیری معطوف به اجتماع داشته، قانون مدار شده و با دولت همکاری بهتری می‌نمایند. اساساً اجرای سیاست‌ها در جامعه‌ای که دارای سرمایه اجتماعی زیاد است به راحتی صورت می‌گیرد و برعکس. بنابراین شناسایی سرمایه اجتماعی، چگونگی تاثیرگذاری آن بر مشارکت اجتماعی و احیاناً توانایی به بالفعل در آوردن نیروی بالقوه سرمایه اجتماعی در جهت کمک به مشارکت و نهایتاً به گردش در آوردن چرخ‌های توسعه در سطوح مختلف به صورت ایجاد نهادهای مدنی، شکل‌گیری جامعه مدنی و تکوین دموکراسی، حایز اهمیت فراوان است. مدیریت شهری موفق با بهره‌گیری از مشارکت مردم و ارزش‌گذاری بر دیدگاه‌های آنان در موضوعات مختلف شهری، می‌تواند احساس تعلق اجتماعی و اعتماد را در میان همه گروه‌های شهری ایجاد کند.

ظرف سه دهه گذشته یعنی از دهه ۱۹۸۰ تاکنون بالغ بر ۲۵۰۰ مقاله با عنوان سرمایه اجتماعی در بانک اطلاعات SSCI^۲ به ثبت رسیده است. تا قبل از سال ۱۹۹۳ و انتشار کتاب معروف روبرت پاتنام با عنوان دموکراسی و سنت‌های مدنی، تنها ۱۰ مقاله با عنوان سرمایه اجتماعی به چاپ رسیده بود. اما در پانزده سال بعد یعنی تا سال ۲۰۰۷، سالانه به طور متوسط ۱۶۰ مقاله با موضوع سرمایه اجتماعی و ۱۵۰۰ ارجاع به مقالات یاد شده، در این بانک اطلاعاتی به ثبت رسیده است. اما در ارتباط با میزان سرمایه اجتماعی نتایج مطالعات داخلی حاکی از آن است که وضعیت سرمایه اجتماعی در کشور مطلوب نیست. بر اساس نتایج حاصل پیمایش ملی سرمایه اجتماعی در کشور، ۳۹ درصد شهروندان دارای سرمایه اجتماعی کم، ۳۵ درصد دارای سرمایه اجتماعی متوسط و ۲۶ درصد نیز دارای سرمایه اجتماعی زیاد هستند (عبداللهی و موسوی، ۱۳۸۶). مطالعات دیگر نیز تقریباً همین نتیجه را تأیید می‌کنند (محسنی

¹. Social Capital

². Social Science Citation Index

تبریزی و آقامحسینی، ۱۳۸۹؛ نوغانی و دیگران، ۱۳۸۷؛ معمارزاده و دیگران، ۱۳۸۸؛ کامران و ارشادی، ۱۳۸۷؛ ملکی و نژادسبزی، ۱۳۸۹؛ شیبانی و دیگران، ۱۳۸۸؛ زاهدی و دیگران، ۱۳۸۸؛ غفوری و جعفری، ۱۳۸۷). مطالعاتی که روند سرمایه اجتماعی را نیز بررسی کرده‌اند در روند کاهش سرمایه اجتماعی متفق‌القول‌اند (عبداللهی و موسوی، ۱۳۸۶؛ قاسمی و دیگران، ۱۳۸۵؛ سعادت، ۱۳۸۷؛ صفدری و دیگران، ۱۳۸۷؛ و سیاهپوش، ۱۳۸۷). بررسی‌های تطبیقی این موضوع در سطح کشورها نیز مؤید نتایج مطالعات فوق هستند. بر اساس سنجه‌های مرتبط با زیر شاخص سرمایه اجتماعی در شاخص کلان کامیابی که هر ساله توسط مؤسسه لگاتوم محاسبه می‌شود، بین سال‌های ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۱، ایران با کسب نمره ۲/۳۸- در رتبه ۱۲۱ ام جهان و یازدهم کشورهای منطقه قرار گرفته است.^۱ در سنجش جهانی دیگری از شاخص سرمایه اجتماعی که توسط دان لی و همکارانش (۲۰۱۲)، اجرا شده است، کشور ما در رتبه ۵۹ قرار دارد (به نقل از فاضلی و اشتیاقی، ۱۳۹۱: ۱۲۳).

روابط انسان‌ها در ابعاد کمی و کیفی آن است. گسست در ساختار فضایی محلات و از بین رفتن هویت کالبدی آن‌ها، سبب از بین رفتن ساختار اجتماعی پیوسته میان ساکنان و کاهش ارتباطات چهره به چهره و رو در رو گشته و باعث جایگزینی روابط ثانوی به جای روابط گرم و صمیمی افراد شده است، به گونه‌ای که روابط افراد در قالب رسمی، کاری و اداری تعریف می‌شود که این خود بر مشکلات موجود دامن زده است. در مقیاس محله‌ای سرمایه اجتماعی شامل منابعی در اجتماعات محله است که از طریق حضور بالایی از اعتماد، عمل و کنش متقابل، هنجارهای مشترک رفتاری، تعهدات و التزامات و تعلقات مشترک، شبکه‌های رسمی و غیررسمی و کانال‌های مؤثر اطلاعات به وجود می‌آید. این سرمایه ممکن است به وسیله افراد و گروه‌ها به منظور تسهیل خدمات رسانی به اجتماع مورد استفاده قرار گیرد. توجه به نقش سرمایه اجتماعی در روابط بین افراد و گروه‌ها در اجتماع و نتایج سودمند آن مانند: همکاری در نیل به منفعت عمومی، تسهیل کنش جمعی، ایجاد مشارکت و اعتماد در بین افراد جامعه که کارآیی آن‌ها را افزایش داده و اختلافات آن‌ها را می‌کاهد، این مفهوم را در مرتبه اول توجه سیاست‌گذاران اجتماع، دولت و برنامه‌های توسعه قرار داده است.

از گذشته‌های دور محلات مسکونی در شهرها، به عنوان سلول‌های حیات شهری دارای نقش اساسی در زندگی ساکنان آن‌ها بوده‌اند. باتوجه به این که در گذشته محلات شهری، مکانی برای گرد آمدن افراد با ویژگی‌های قومی نژادی، مذهبی، اقتصادی، اجتماعی مشترک بوده است، به دنبال تجمع بیشتر افراد با ویژگی‌های مشترک در یک محدوده، آن بخش از شهر دارای هویت خاص و شناخته شده‌ای می‌بود که سبب تمایز آن از دیگر بافت‌های اطراف می‌گردید. همین عامل در آن محدوده سبب ایجاد فضاهایی با

^۱ [http:// www.Prosperty.com](http://www.Prosperty.com)

کارکرد و عملکردهای خاص شده که بافت آن را نیز از محدوده‌های اطراف متمایز می‌گرداند. وجود یک شیوه زندگی خاص در میان افراد ساکن در یک محله معمولاً به ایجاد اهداف و علایق مشترک در میان ساکنان یک محله می‌انجامد. در چند دهه اخیر، با تغییرات شگرف در شیوه زندگی در ساختار محلات نیز تغییرات اساسی ایجاد گردیده است. امروزه شاهد به وجود آمدن محله‌هایی هستیم که غیر از تفاوت در اسم‌شان هیچ ویژگی متمایز دیگری نسبت به هم ندارند. این سیر نادرست و حرکت‌های معیوب آن چنان وضعی را به وجود آورده که در بافت‌های جدید شهری، ویژگی سنتی محله از بین رفته و ارزش‌هایی هم چون سرمایه‌های اجتماعی روابط همسایگی، آرامش و ... همگی رنگ باخته و حتی در بعضی از موارد اسم‌های جدید مانند فاز، بلوک و ... جای اسم محله را به خود گرفته است.

بنابر نظر زیمل، روند تاریخ جدید، آزادی فزاینده فرد را از بندهای وابستگی شدید اجتماعی و شخصی نشان می‌دهد ضمن آن که فرآورده‌های فرهنگی ساخته انسان، بیش از پیش بر انسان چیرگی می‌یابند. او استدلال می‌کند که در جوامع پیشین انسان نوعاً در یک رشته محدودی از حلقه‌های اجتماعی به نسبت کوچک زندگی می‌کرد. چنین حلقه‌هایی از گروه‌های خویشاوندی و اصناف گرفته تا شهر و دهکده، راه‌های گریز فرد را می‌بستند و او را به شدت در قبضه خودشان می‌گرفتند، کل شخصیت فرد در این زندگی گروهی تحلیل رفته بود. اما اصل سازمانی در جهان نوین با اصل سازمانی جوامع پیشین تفاوت بنیادی دارد. یک فرد، عضو بسیاری از حلقه‌های به خوبی مشخص است، اما هیچ یک از این حلقه‌ها تمام شخصیت او را در بر نمی‌گیرد و بر او نظارت تام ندارد (یوسفی به نقل از کوزر، ۱۳۸۳: ۳۸).

فرضیه‌ها

- بین میزان سرمایه اجتماعی افراد در محلات شهر تهران تفاوت وجود دارد.
- بین میزان ارتباطات افراد در محلات شهر تهران تفاوت وجود دارد.
- بین میزان اعتماد افراد در محلات شهر تهران تفاوت وجود دارد.
- بین میزان مشارکت رسمی و غیر رسمی افراد در محلات شهر تهران تفاوت وجود دارد.
- بین میزان آگاهی اجتماعی افراد در محلات شهر تهران تفاوت وجود دارد.

پیشینه تحقیق

در بخش جستجوی منابع و شناخت ادبیات پژوهش این موضوع تلاش فراوانی صورت گرفته است حاصل این تلاش گسترده، در حوزه تحقیقات داخلی بسیار اندک و ناچیز بود. در حوزه تحقیقات خارجی با انبوهی از تحقیقات مربوط به سرمایه اجتماعی روبرو هستیم که این متغیر را با موضوعات گوناگون بررسی و ادبیات پژوهشی غنی‌ای را در حوزه سرمایه اجتماعی فراهم نموده‌اند. با آن که سرمایه اجتماعی تنها در چند سال اخیر به طور جدی مطرح شده است، در حال حاضر در این کشورها در حال تست تجربی می‌باشد

و اکثر محققان این حوزه در حال اندازه‌گیری تجربی این تئوری می‌باشند. اما پژوهش پیرامون سرمایه اجتماعی در کشور ما پیشرفت چندانی نداشته است تازه در حال شکل‌گیری است و تا کنون تنها چند پایان‌نامه در دانشگاه‌های کشور پیرامون سرمایه اجتماعی انجام شده است که در این فصل به آن‌ها پرداخته می‌شود.

- پژوهش "سنجش و اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی در ایتالیا: تحلیل اکتشافی" که در سال ۲۰۰۵ انجام شد. هدف این بررسی (Sabatin, Fabio)، توسط فابیو سابتینی است که طرح کلی از استعدادهای پتانسیل‌های سرمایه اجتماعی محلی را در ایتالیا مطرح کند. این بررسی برابعد ساختاری مفهوم متمرکز می‌شود و آن را با شبکه‌ها تعریف می‌کند. این تحلیل به مجموعه داده‌هایی که توسط محقق جمع‌آوری شده بستگی دارد که شامل دو بیست شاخص از ۵ بعد اصلی سرمایه اجتماعی است: خانواده‌های قوی (فزاینده)، پیوندهای غیر رسمی، سازمان‌های داوطلبانه، آگاهی‌های مدنی و مشارکت سیاسی. از بین آن‌ها ۵۱ متغیر اصلی برای تحلیل‌ها انتخاب شدند. در نهایت، تحلیل عامل چندتایی انجام شد، سرمایه اجتماعی دائمی توسط پیوندهای خانوادگی و سرمایه اجتماعی موقت به وسیله پیوندهای هفتگی در میان دوستان و همسایگان و اعضای سازمان‌های داوطلبانه شکل می‌گیرد. این مطالعه یک شاخص ارزشی معنایی را که شکل‌بندی خاص از سرمایه اجتماعی را ارائه می‌کند، آماده می‌کند؛ در حالی که ادبیات به طور محلی با نتایج مثبت اقتصادی در نظر گرفته می‌شود (سابتینی، ۲۰۰۵).

- "سرمایه اجتماعی: سنجش (اندازه‌گیری) و پیامدها" که توسط رابرت پاتنام (Putnam, Robert) انجام شده است. هدف اصلی این مطالعه، تعریف سرمایه اجتماعی، اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی و معرفی برخی از شواهد پیامدهای سرمایه اجتماعی است که به توصیف یک مجموعه از شاخص‌ها می‌پردازد: عضویت رسمی و مشارکت در بسیاری از شکل‌های متفاوت شبکه‌های غیررسمی؛ دیگری اعتماد اجتماعی که من با عقیده میشل ولکاک موافقم که اعتماد اجتماعی بخشی از تعریف سرمایه اجتماعی نیست بلکه به طور مشخص یک پیامد بسته است، بنابراین اعتماد اجتماعی به عنوان یک شاخص سرمایه اجتماعی مطرح است. تحلیل‌ها نشان می‌دهد که کاهش اعتماد اجتماعی در آمریکا، کاملاً تولیدی (مولد) است، که احتمالاً یک الزام قدرت‌مند از بسیاری از چیزها است و کافی است تا توجه ما را به آن جلب کند (پاتنام).

- پژوهش "سرمایه اجتماعی، تنوع و سیاست آموزشی" که توسط ایرنه بروگل (Irene Bruegel) در سال ۲۰۰۶ در گروه پژوهش سرمایه اجتماعی و خانواده، دانشگاه بانک جنوب لندن انجام شده است. در این بررسی؛ الگوهایی از دوستی‌های کودکان در ۱۲ مدرسه ابتدایی انگلیس بررسی شدند که در نژاد (قومیت) و دین بسیار متفاوت بودند. پیمایش در بین ۶۰ تا ۶۰۰ دانش‌آموز بین سال‌های ۲۰۰۳ تا ۲۰۰۵ انجام شد و مشخصاً تعداد مسلمانان بیشتر بود. نتیجه‌گیری ما دلالت دارد که ارتباط روزمره دانش‌آموزان، در مدارس همشکل و برخورد‌های ورزشی، از تغییرات زیاد-بحران‌ها و موانع بین اجتماعات دور است. این خط‌مشی یک پژوهش روان‌شناسی اجتماعی بدون تعصب است که تأکید می‌کند برخورد بین هم‌تایان از امور متداول است. در نتیجه به دست‌آمده سیاست‌مداران و برنامه‌ریزان باید برنامه‌هایی در جهت آموزش برآورده ساختن

نیاز و چگونگی گذران زندگی به دانش‌آموزان بدهند تا آن‌ها بتوانند در دنیای چند نژادی / قومی و جهانی زندگی کنند (بروگل، ۲۰۰۶).

- پژوهش "سرمایه اجتماعی و دموکراسی" توسط گروهی از پژوهشگران به سرپرستی دک آنسکار (Anckar, Dag) در دپارتمان علوم سیاسی در سال ۲۰۰۷ انجام شده است. تحقیق سرمایه اجتماعی و دموکراسی هم به توسعه تئوری سرمایه اجتماعی و ابزارهایی برای سنجش آن و هم به تأثیرات سیاسی می‌پردازد. در بخش تئوریک این تحقیق، مفهوم سرمایه اجتماعی با توجه به نظریه سیاسی مورد بررسی قرار می‌گیرد. در بخش تجربی این تحقیق، از روش‌های تجربی استفاده می‌شود تا این که مطالعه کند که سرمایه اجتماعی در ساختارهای متفاوت کنش متقابل چگونه به وجود می‌آید و توسعه می‌یابد. هم‌چنین روابط بین مذاکرات دموکراتیک و سرمایه اجتماعی نیز مطالعه می‌شود. نتیجه‌ای که به دست آمد: روابط مفهومی و علی بین سرمایه اجتماعی، اعتماد، رابطه متقابل و مشارکت وجود دارد. بین پیدایش اعتماد و مشارکت روابط متقابل وجود دارد. امکانات و محدودیت‌های انتخاب عقلانی، رهیافت‌های ساختاری و جامعه‌شناختی از سرمایه اجتماعی تعریف شده است. هم‌چنین درک عمیق از روابط بین سرمایه اجتماعی، فرآیندهای دموکراتیک و مشروعیت و آگاهی زیاد از استفاده نادرست از سرمایه اجتماعی فساد و تصمیم‌گیری نخبه‌گرا مطرح می‌شود (آنسکار، ۲۰۰۷).

- پژوهش "سنجش سرمایه اجتماعی جوانان کشور" که توسط معاونت مطالعات و تحقیقات سازمان ملی جوانان انجام گردید. هدف اصلی آن سنجش سرمایه اجتماعی جوانان کشور با چهار مؤلفه شبکه روابط اجتماعی، هنجارهای اجتماعی، فعالیت‌های گروهی و خود اثربخشی است. در پی سنجش سرمایه اجتماعی جوانان کشور، پیشنهاد شده است که تلاش برنامه‌ریزی شده‌ای در راستای تقویت پنداشت‌ها و نگرش‌های مثبت نسبت به وضعیت موجود و آینده جامعه در قالب بسط نهادهای مدنی و ایجاد فرصت‌ها و بستری جدید، صورت گیرد. هم‌چنین تقویت پیامدهای مثبت سرمایه اجتماعی و جهت‌گیری سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌ریزی‌ها معطوف به ابعاد ضعیف‌تر، تقویت پیوند میان عناصر سنتی حمایت اجتماعی و عناصر مدرن روابط انجمنی و مشارکت با برنامه‌ریزی خردمندان و تقویت سرمایه اجتماعی جدید، به عنوان پیشنهاد طرح شده (معاونت مطالعات و تحقیقات سازمان ملی جوانان، ۱۳۸۶).

- پژوهش "میزان سرمایه اجتماعی در جامعه ایرانی" با هدف سنجش میزان شاخص‌های سرمایه اجتماعی اعتماد به دیگران، مناسبات اجتماعی، فعالیت‌های نودوستانه و داوطلبانه و شبکه‌های مشارکت در ۶ مرکز استان شامل تهران، تبریز، اهواز، یزد، مشهد و رشت که توسط موسسه کنشگران داوطلب در سال ۱۳۸۴ انجام گرفت به نتایج زیر دست یافت: ترتیب شهرها بر حسب میزان اعتماد به دیگران در رتبه اول تبریز، سپس اهواز، مشهد، یزد، رشت و تهران؛ بر حسب میزان مناسبات اجتماعی در رتبه اول اهواز، بعد یزد، تبریز، رشت، تهران و مشهد؛ بر اساس فعالیت‌های نودوستانه و داوطلبانه در رتبه اول

تبریز، دوم مشهد، یزد، اهواز، تهران و رشت؛ بر اساس شبکه‌های مشارکت اول اهواز، و به ترتیب تبریز، رشت، یزد، تهران و مشهد. به طور کلی ترتیب شهرها بر اساس سرمایه اجتماعی به ترتیب شهرها شامل اهواز، تبریز، یزد، مشهد، رشت و تهران است. به عبارت دیگر پایتخت ایران تهران دارای کمترین میزان سرمایه اجتماعی است (موسسه کنشگران داوطلب، ۱۳۸۴).

– "سرمایه اجتماعی و رفتارهای زیست محیطی در ایران (مطالعه موردی: استان‌های گیلان، مازندران و گلستان)" که توسط غلامرضا خوش‌فر و صادق صالحی در سال ۱۳۸۵ انجام گردید درصدد پاسخگویی به این سوال است که آیا رابطه‌ای بین سرمایه اجتماعی و رفتارهای زیست محیطی وجود دارد؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهند که بین سرمایه اجتماعی و رفتارهای زیست محیطی مسئولانه ارتباط معنی‌داری وجود دارد. علاوه بر این بین عناصر عمده سرمایه اجتماعی با رفتارهای زیست محیطی نیز ارتباط معنی‌داری برقرار است. همچنین این روابط در مناطق جغرافیایی مختلف، متفاوت است. از یافته‌های این پژوهش می‌توان نتیجه گرفت که برای ترویج و توسعه رفتارهای زیست محیطی مسئولانه باید به فکر تقویت سرمایه اجتماعی و ابعاد آن بود (خوش‌فر و صالحی، ۱۳۸۵).

درباره کل پژوهش‌های مطرح شده در پیشینه پژوهش می‌توان نتیجه گرفت که بیشتر پژوهش‌های ضمن توصیف، بیشتر با تأکید بر تبیین متغیرها چه به عنوان متغیر مستقل و چه وابسته یا به عنوان بعدی از ابعاد این دو بررسی‌های الزم را انجام داده‌اند. پژوهش‌های داخلی، سرمایه اجتماعی را بیشتر به عنوان بعد جمعی و یا توصیفی در نظر دارند و یا در بحث از ابعاد انسجام و سرمایه و مشارکت اجتماعی و همبستگی اجتماعی به آن پرداخته‌اند. از جمله مواردی که در بیشتر بررسی‌ها مد نظر بوده است، عوامل زیستی-اجتماعی است. همچنین روش بیشتر پژوهش‌ها، پیمایشی بوده و اغلب با تکنیک پرسشنامه کار شده‌اند. هیچ‌گونه پژوهشی با بنیان نظری در داخل کشور در این رابطه نوشته نشده که بتوان از چهارچوب نظری آن سود جست. برخی از مسائل اجتماعی مانند اعتماد و فردی‌طلبی که در پژوهش حاضر و محلات مد نظر است، در بعضی از این پژوهش‌ها بررسی شده که در این پژوهش به عنوان عامل تأثیرگذار بر محلات گنجانده شده است. هیچ‌کدام از پژوهش‌های داخلی به موضوع اصلی که در پژوهش حاضر، مهم می‌نماید، توجه نکرده‌اند. این نشان دهنده بی‌توجهی به موضوع در داخل کشور است که در بخش ضرورت‌ها نیز مطرح شده است و در این کار ما می‌خواهیم به مدل جامعی در این خصوص برسیم.

چارچوب نظری پژوهش

- می‌توان نظریه‌های سرمایه اجتماعی را به چهار دیدگاه عمده زیر دسته‌بندی نمود:
۱. دیدگاه اجتماع‌گرایی: سازمان‌های محلی چون کلوب‌ها، مؤسسات و گروه‌های شهری را بستر ایجاد سرمایه اجتماعی می‌داند.
  ۲. دیدگاه شبکه‌ای: بر اهمیت روابط افقی و عمودی بین مردم و روابط درونی و بیرونی مؤسسات و گروه‌های اجتماعی تاکید دارد.
  ۳. دیدگاه نهادی: معتقد است سرزندگی شبکه‌های اجتماعی و جامعه مدنی عمدتاً نتیجه فضای سیاسی، قانونی و نهادی جامعه است.
  ۴. دیدگاه‌های هم‌افزایی: تلاش می‌کند که کارهای قوی بر آمده از دیدگاه‌های شبکه‌ای و نهادی را با هم تلفیق نماید و تعریف بانک جهانی از سرمایه اجتماعی نیز بر همین تلاش استوار است: سرمایه اجتماعی عبارت است از هنجارها و روابط اجتماعی مستحکم و ریشه‌دار در ساختارهای اجتماعی جوامع که مردم را در هماهنگی کنش‌ها برای دستیابی به اهداف مطلوب خود قادر می‌سازد. طبق تعاریف فوق، همه محققان توافق دارند که کنش‌های اجتماعی افراد هسته مرکزی سرمایه اجتماعی را تشکیل می‌دهند و زمانی که کنش‌ها در سطح فردی رقم می‌خورند، سرمایه اجتماعی به طور بالقوه "برون بوده‌ای" (Externalities) را تولید می‌کنند و عضویت در یک گروه منافع و هزینه‌های پیش‌بینی نشده‌ای را دارد. کنش‌های جمعی افراد به طور غیرمستقیم برای کسانی که در گروه‌ها عضویت ندارند نیز منافع و هزینه‌هایی دارد. همچنین مفاهیم مشارکت در اجتماع محلی، کنشگرایی در یک موقعیت اجتماعی احساس اعتماد و امنیت، ظرفیت پذیرش تفاوت‌ها و توانایی همکاری با دیگران به عنوان عناصر سرمایه اجتماعی محسوب می‌شوند (اکبری به نقل از شریفیانی ثانی، ۱۳۸۰: ۱۹).
- نظریه‌های سرمایه اجتماعی را می‌توان به در دو دسته کلی زیر جمع نمود، همان طور که شرح آن‌ها پیشتر آمد:
۱. به تعبیر بورديو سرمایه اجتماعی به عنوان ویژگی فردی پتانسیل افراد برای فعالیت و مشارکت مؤثر در شبکه ارتباطات براساس شناخت متقابل در یک فضای اجتماعی و حفاظت از آن از طریق مبادلات نمادی و مادی است. بر این اساس سرمایه اجتماعی دارایی‌های خوب خصوصی است که افراد آن‌ها را انباشت و از آن‌ها برای دستیابی به اهداف خود استفاده می‌کنند.
  ۲. پاتنام: "سرمایه اجتماعی یک صفت جامعه است که کیفیت شبکه‌ها و روابط، افراد را برای همکاری و کنش جمعی قادر می‌سازند". بر این اساس، سرمایه اجتماعی بر پایه درجه بالای اعتماد بین شخصی و به همان میزان ارزش‌مندی اعتماد نهادهای عمومی و سیاسی است که قواعد حقوقی را ایجاد و رعایت می‌کنند و همه مبادلات را شفاف و ایمن می‌سازند.

دو مشکل در آشتی دادن این دو مفهوم سرمایه اجتماعی وجود دارد. یکی مربوط به اقتصاددانان است که تمایل دارند عوامل مختلف در رشد اقتصادی و رفاه ملل را شناسایی کنند و اغلب تفسیرهای پانتم درباره سرمایه اجتماعی را ترجیح می‌دهند، درحالی‌که جامعه‌شناسان تلاش برای تبیین بازتولید نابرابری را ترجیح می‌دهند و لذا تمایل به مفهوم‌سازی بوردیو و کلمن دارند. اقتصاددانان سعی می‌کنند از متغیرهای سطح اعتماد و مشارکت اجتماعی استفاده کنند در حالی که جامعه‌شناسان از متغیرهایی چون منزلت اجتماعی، جایگاه فرد در ساختار قدرت و عضویت در شبکه‌های غیر رسمی استفاده می‌کنند. تلاش‌هایی جهت حل مسأله دوگانگی مفهوم سرمایه اجتماعی صورت گرفته است.

در سال‌های اخیر بانک جهانی سعی نمود این دو رهیافت را با هم تلفیق نماید و شیوه و نگاه واحدی را نسبت به سرمایه اجتماعی به وجود آورد. ولکاک (۱۹۲۸)، تعریف جدیدی را ارائه کرد که براساس اعتماد عام اجتماعی و هنجارهای اجتماعی پانتم از یک سو و جنبه‌های فردی بیان شد. آن چه که وی آن را دیدگاه هم‌افزایی سرمایه اجتماعی نامیده است، در جهت تلفیق این دو بعد می‌باشد (اکبری، ۱۳۸۵: ۲۱). توکلی و تابخش در مقاله خود که حاصل پژوهش موردی در خصوص بررسی و تحلیل میزان سرمایه اجتماعی در مناطق شهری و روستایی مرزی سیستان است، تعاریف موجود در خصوص مفهوم سرمایه اجتماعی را در جدول زیر خلاصه نموده‌اند و نتیجه‌گیری می‌نمایند که در تمامی این تعاریف از اعتماد به عنوان جزء اصلی سرمایه اجتماعی نام برده شده است.

ابزار و روش پژوهش

با توجه به ماهیت موضوع و هدف اصلی پژوهش، رویکرد حاکم بر این پژوهش «روش پیمایش» و تکنیک اصلی مورد استفاده برای جمع‌آوری داده‌ها «پرسشنامه» باشد. متغیرهای پژوهش شامل شاخص‌های سرمایه اجتماعی است. روش نمونه‌گیری در پژوهش حاضر برای گردآوری اطلاعات از شهروندان در زمینه سرمایه اجتماعی، نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای بوده است و حجم نمونه در سطح اطمینان ۹۵ درصد با احتساب خطای ۱۰ درصد، ۲۴۰ نفر در محلات شهر تهران تعیین شده است. تجزیه و تحلیل داده‌ها و در ادامه نمایش یافته‌ها در دو بخش آمار توصیفی (شامل فراوانی، درصد، آماره‌های توصیفی میانگین، میانه، انحراف معیار و چولگی) آمار استنباطی (شامل آزمون فرضیه‌ها با توجه به ماهیت متغیرهای مطرح شده از جداول متقاطع، آماره‌های χ^2 ، ضرایب کندال تای بی و آزمون تفاوت میانگین، آزمون t ، و تحلیل واریانس یک طرفه (F) استفاده خواهد شد.

یافته‌ها

براساس متغیر جنسیت، ۱۶۶ مرد و ۷۴ زن انتخاب و در سه ناحیه شهر تهران مورد پرسش قرار گرفته‌اند. هم‌چنین ۱۴۱ نفر از جامعه نمونه مجرد و ۹۹ نفر متأهل می‌باشند. بدین ترتیب بیشترین بازه درآمدی بین یک میلیون تا دو میلیون تومان با فراوانی درصدی ۴۷/۱ می‌باشد. در ارتباط با تحصیلات بیشترین

فراوانی میزان تحصیلات را دیپلمه‌ها با فراوانی درصدی ۳۳/۳ تشکیل می‌دهند. باتوجه به این که نگارنده در این مقاله در نظر دارند سه منطقه‌ای که برای مطالعه مورد تحلیل قرار می‌دهند با یکدیگر متفاوت باشند تا بتوان نظرات اقشار مختلف جامعه را در شهر تهران مورد ارزیابی قرار دهد، بدین منظور محلاتی انتخاب شده که تفاوت در وضعیت اقتصادی ساکنان آن‌ها وجود داشته و با توجه به این که متغیر درآمد، اصلی‌ترین مؤلفه شناخت وضعیت اقتصادی یک جامعه می‌باشد، میانگین میزان درآمد ساکنین نواحی سه‌گانه شهر تهران نشان دهنده اختلاف درآمدی فاصله طبقاتی و اختلاف در پایگاه اقتصادی شهروندان ساکن در نواحی انتخاب شده است.

تحلیل داده‌های مربوط به سرمایه اجتماعی

مجموعاً در سه ناحیه مورد مطالعه، سرمایه اجتماعی ساختاری با میانگین ۲/۸۳ از سرمایه اجتماعی شناختی با میانگین ۲/۷۹ از سطح بالاتری برخوردار بوده است. نتایج به دست آمده نیز گویای این واقعیت است که در هر سه ناحیه، سرمایه اجتماعی شناختی نسبت به سرمایه اجتماعی ساختاری در سطح بالاتری بوده است.

جدول شماره (۱): آماره‌های توصیفی سرمایه‌های اجتماعی در نواحی سه‌گانه تهران

ابعاد	مؤلفه‌ها	گویه‌ها	آماره‌ها	مبارک‌آباد	سیلان	راه‌آهن	کل
کیفی	اعتماد	اعتماد بین خانواده	میانگین	۳/۹۸	۳/۶۹	۳/۱۹	۳/۶۲
		اعتماد بین دوستان و همکاران	انحراف معیار	۰/۹۷۳	۰/۵۴۲	۰/۹۷۴	۰/۷۱۲
		اعتماد بین هم محلی‌ها و همشهریان	میانه	۴	۴	۴	۴
مشارکت	مشارکت در نهادهای مختلف	مشارکت در انجمن‌ها	میانگین	۳/۲۹	۲/۵۶	۲/۰۸	۲/۶۴
		مشارکت در امور محله	انحراف معیار	۰/۵۱	۰/۳۵۶	۰/۸۵۷	۰/۵۲۸
		توجه به امکانات محیط زندگی	میانه	۳	۲	۲	۲
احساس	تعلق	حفظ پاکیزگی و بهداشت شهری	میانگین	۳/۴۹	۳/۶۴	۲/۷۴	۳/۳۷
		توجه به پیشرفت و توسعه شهر	انحراف معیار	۰/۴۰۹	۰/۶۸۵	۰/۶۱۱	۰/۵۳۴
		تعامل بین خانواده	میانه	۳	۴	۳	۳
کمی	ارتباطات	تعامل بین دوستان و همکاران	میانگین	۲/۷۸	۲/۴۵	۲/۳۸	۲/۵۹
		تعامل بین هم محلی‌ها و همشهریان	انحراف معیار	۰/۵۲۲	۰/۹۰۴	۰/۱۰۱۴	۰/۰۹۵
		انتظار بین افراد خانواده	میانه	۳	۲	۲	۳
انتظارات	انتظار بین دوستان و همکاران	انتظار بین هم محلی‌ها و همشهریان	میانگین	۲/۴۹	۲/۵۵	۲/۲۴	۲/۴۲
		تعداد دوستان	انحراف معیار	۰/۳۸۶	۰/۲۲۱	۰/۸۵۲	۰/۴۹۱
		تعداد اقوام و خویشاوندان	میانه	۲	۳	۲	۲
ساختار	تعداد همسایگان	تعداد دوستان	میانگین	۲/۸	۲/۶۹	۲/۲۹	۲/۵۳
		تعداد اقوام و خویشاوندان	انحراف معیار	۰/۷۵۴	۰/۸۶۵	۰/۳۲۵	۰/۶۱۳
		تعداد همسایگان	میانه	۳	۳	۲	۲

در تحلیل سرمایه اجتماعی کیفی از سه مؤلفه اعتماد، مشارکت و احساس تعلق اجتماعی استفاده شده است. براساس نتایج به دست آمده، اعتماد با میانگین $3/62$ بالاترین میزان را داشته و مشارکت با میانگین $2/64$ پایین‌ترین میزان را دارا است. به نظر می‌رسد که افراد جامعه در روابط بین شخصی خود با دیگران اعتماد بیشتری دارند در حالی که مشارکت با یکدیگر در حد کمتری می‌باشد. این نتیجه بیانگر تمایل مردم به اعتماد به هم می‌باشد ولی تمایلی به مشارکت با یکدیگر ندارند. در بین ابعاد سرمایه اجتماعی کمی نیز ارتباطات با میانگین $2/59$ بالاترین میزان و انتظارات با میانگین $2/42$ پایین‌ترین میزان را به خود اختصاص داده‌اند.

در سه ناحیه مورد مطالعه بعد کمی سرمایه اجتماعی در محله مبارک آباد با میانگین $3/05$ بیشتر از سبلان با میانگین $2/7975$ و محله راه‌آهن با میانگین $2/61$ می‌باشد. بر اساس نتایج به دست آمده در تبیین وضعیت سه ناحیه سخن بدین گونه است که از بین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی کیفی در هر دو ناحیه نیز اعتماد با میانگین‌های رتبه‌ای مبارک‌آباد $137/62$ ، سبلان با میانگین $110/06$ و راه‌آهن با میانگین $113/83$ بالاترین میزان را به خود اختصاص داده است که تفاوت معنادار در سطح 95 درصد در بین محلات مورد مطالعه مشخص است. از سوی دیگر مشارکت نیز با میانگین‌های رتبه‌ای مبارک‌آباد، $124/34$ ، سبلان، $132/7$ ، راه‌آهن، $104/46$ ، پایین‌ترین میزان را دارا بوده است، تفاوت بین نواحی در مورد این مؤلفه هم در سطح 95 درصد معنادار بوده است.

هم‌چنین در مورد مؤلفه احساس تعلق، تفاوت بین محلات در سطح 99 درصد معنادار می‌باشد، به گونه‌ای که در محله مبارک‌آباد میانگین رتبه‌ای احساس تعلق شهروندان $132/6$ بوده و این میانگین در سبلان و محله راه‌آهن به ترتیب $129/24$ و $99/66$ می‌باشد. از سوی دیگر از بین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی ساختاری در سه ناحیه مورد مطالعه ارتباطات با میانگین‌های رتبه‌ای مبارک‌آباد $143/89$ ، سبلان $126/53$ ، راه‌آهن $91/08$ بالاترین میزان را به خود اختصاص داده است و ساختارها نیز با میانگین‌های رتبه‌ای مبارک‌آباد $128/37$ ، سبلان $132/7$ ، راه‌آهن $100/43$ ، پایین‌ترین میزان را دارا بوده است. در مورد انتظارات، محله مبارک‌آباد با میانگین رتبه‌ای $136/65$ بالاتر از سبلان با میانگین $113/65$ و محله راه‌آهن با میانگین $91/2$ قرار دارد. گفتنی است که تفاوت میانگین‌ها در بین نواحی سه‌گانه از نظر سرمایه اجتماعی ساختاری در سطح 99 درصد معناداری را نشان می‌دهد.

در نهایت باید گفت که محله مبارک‌آباد از نظر سرمایه اجتماعی کمی و کیفی در سطح بالاتری از سبلان و این محله نیز در سطح بالاتری از محله راه‌آهن قرار گرفته است. جدول شماره (۲)، تفاوت‌ها در بین نواحی سه‌گانه شهر تهران از لحاظ بهره‌مندی از ابعاد و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی حاکی از این است که در مجموع، ساختار شهر تهران از الگوی واحدی پیروی نمی‌کند، هر چند که سرمایه اجتماعی کمی در هر سه ناحیه کمتر از سرمایه اجتماعی کیفی است. هم‌چنین بالاترین و پایین‌ترین میانگین‌ها در هر سه ناحیه شبیه یکدیگر بوده و از الگوی واحدی پیروی می‌نمایند. در کل باید اذعان نمود که به دلیل سلطه

ارتباطات، شبکه روابط جمعی در بالاترین حد خود قرار دارد. در یک جمع‌بندی کلی سطح سرمایه اجتماعی بر اساس آزمون کروسکال والیس سطح معناداری ۹۹ درصد تفاوت مابین نواحی سه‌گانه وجود دارد، به گونه‌ای که در محله مبارک‌آباد با میانگین رتبه‌ای ۱۴۹/۶ بیشتر از محله سبلان با میانگین ۱۲۳/۲۳ و محله راه‌آهن با میانگین ۸۸/۶۷ است.

جدول شماره (۲): مقایسه سرمایه اجتماعی نواحی سه‌گانه شهر تهران با استفاده از آزمون کروسکال والیس

ابعاد	آماره مؤلفه‌ها	میانگین		ضریب معناداری sig
		سبلان	راه‌آهن	
کیفی	اعتماد	۱۱۰/۰۶	۱۱۳/۸۳	۰/۰۲۴
	مشارکت	۱۳۲/۷	۱۰۴/۴۶	۰/۰۲۹
	احساس تعلق	۱۲۹/۲۴	۹۹/۶۶	۰/۰۰۴
کمی	ارتباطات	۱۲۶/۵۳	۹۱/۰۸	۰/۰۰۰
	انتظارات	۱۱۳/۶۵	۹۱/۲	۰/۰۰۰
	ساختار	۱۳۲/۷	۱۰۰/۴۳	۰/۰۰۴

نتیجه‌گیری

به طور کلی همان‌گونه که اشاره شد، سرمایه اجتماعی یک ظرفیت، جوهر اجتماعی یا هنجاری غیر رسمی است که همکاری میان افراد و نهادهای یک جامعه را ارتقا می‌بخشد. هر شبکه اجتماعی، برای دستیابی به اهداف خود علاوه بر افراد آگاه و باتجربه و امکانات و ابزار مادی، به عواملی مانند اعتماد، مشارکت، تعلق و ... هم نیاز دارد که این عوامل همان ابعاد سرمایه اجتماعی هستند. در جامعه امروزی بدون سرمایه اجتماعی دستیابی به توسعه امکان‌پذیر نخواهد بود، زیرا بدون این سرمایه استفاده از دیگر سرمایه‌ها به طور بهینه انجام نخواهد شد. از سوی دیگر تجمع نیازهای عصر حاضر بیش از هر مکان دیگری در شهرها تجلی یافته و شهرها مهم‌ترین کانون‌های تحقق پایداری هستند که برای تحقق این مسئله نیاز به تحرک سرمایه اجتماعی در فضای شهرها احساس می‌شود. در این پژوهش، سطح سرمایه اجتماعی در سه ناحیه مبارک‌آباد، سبلان و راه‌آهن در شهر تهران بررسی شده است. سرمایه اجتماعی در دو بعد کمی و کیفی مورد تحلیل قرار گرفته است. به طور کلی یافته‌های پژوهش نشان می‌دهند که سرمایه اجتماعی کمی و کیفی محله مبارک‌آباد نسبت به محله سبلان و راه‌آهن در سطح بالاتری قرار داشته است که این خود نیز نشان می‌دهد که سرمایه اجتماعی کیفی کل نسبت به سرمایه اجتماعی کمی کل در سطح بالاتری قرار دارد. در نهایت باید گفت که براساس آزمون کروسکال والیس تفاوت معناداری تا سطح ۹۹ درصد بین محلات مورد مطالعه شهر تهران در زمینه سرمایه اجتماعی وجود دارد، هم‌چنین بر اساس

این آزمون، محله مبارک آباد از نظر سرمایه اجتماعی کمی و کیفی با میانگین رتبه‌ای در سطح بالاتری از محله سبلان و راه‌آهن قرار گرفته است.

علی‌رغم نتایج مشابه برخی از پژوهش‌هایی که رابطه بین سرمایه اجتماعی با سایر متغیرها را نشان می‌دهد، در این پژوهش سرمایه اجتماعی کمی و کیفی محلات مورد بررسی و سنجش قرار گرفت و نتایج تأیید کننده فرضیه‌های این پژوهش یعنی رابطه مستقیم و مثبت مفاهیم یاد شده است که ابعاد سرمایه اجتماعی در محلات می‌باشد؛ هم‌چنین نتایج، تبیین کننده تفاوت این ارتباط در بین سه ناحیه شهری می‌باشد که از نظر پایگاه اقتصادی در وضعیت مشابهی قرار ندارند، به گونه‌ای که در یک گستره جغرافیایی، سرمایه اجتماعی در ناحیه‌ای بیشتر است که از لحاظ پایگاه اقتصادی در وضعیت مطلوب‌تری قرار داشته باشد.

پیشنادهای کاربردی

- بسترسازی برای افزایش هنجارگرایی در میان شهروندان در جهت افزایش سرمایه مؤثر خواهد بود. بنابراین هر اقدامی که زمینه افزایش هنجارهای رسمی مثل قانون‌گرایی و هنجارگرایی غیر رسمی مثل یاور بودن را فراهم سازد، به صورت غیر مستقیم در ارتقاء سرمایه محلات شهری مؤثر خواهد بود. پیشنهاد می‌شود فاکتورهایی که می‌تواند احساس تعلق شهروندان نسبت به محله را افزایش دهد، شناسایی شود تا از طریق بهبود این شاخص، هنجارگرایی نسبت به محله با افزایش همراه باشد.
- با توجه به این که محله راه‌آهن از لحاظ سرمایه اجتماعی در سطح پایین‌تری از دو محله دیگر قرار گرفت، با ارتقای سطح توانایی اقتصادی محله راه‌آهن می‌توان به ارتقاء این محله با استفاده از پویا نمودن سرمایه اجتماعی در بُعد اقتصادی کمک کرد.
- شکل‌گیری برنامه‌های مشارکتی میان سازمان‌های شهری و شهروندان، زمینه‌ساز افزایش اعتماد و همبستگی درون گروهی خواهد شد. بنابراین استفاده هر چه بیشتر از ظرفیت‌ها و سرمایه‌های پنهان اجتماعی گروه پژوهش، ضمانتی است برای بالا بردن سرمایه اجتماعی.
- ایجاد ساختاری برای ارتباط مستقیم شهروندان با سازمان‌های دولتی، مشارکت و نظرخواهی از شهروندان در خصوص برنامه‌ریزی و اجرای طرح‌های عمرانی و شهری.

منابع

- آلبرو، مارتین. (۱۳۸۰). *مقدمات جامعه‌شناسی*. ترجمه: منوچهر، صبوری. تهران: نشر نی. چاپ اول.
- انصاری، محمد. (۱۳۸۳). *سرمایه اجتماعی چیست؟*. تهران: هفته‌نامه منشور. شماره ۱۷.
- ایمانی جاجرمی، حسین. (۱۳۸۰). *سرمایه اجتماعی و مدیریت شهری*. تهران: نشریه مدیریت شهری، شماره ۷.
- اینگلهارت، رونالد. (۱۳۷۳). *تحول فرهنگی در جوامع پیشرفته صنعتی*. ترجمه: مریم، وتر. تهران: انتشارات کویر.
- بوردیو، پی‌یر. (۱۳۸۰). *نظریه کنش*. ترجمه: مرتضی، مردیها. تهران: انتشارات نقش و نگار.

- بیکر، تریز. ال. (۱۳۷۷). **نحوه انجام تحقیقات اجتماعی**. ترجمه: هوشنگ، نایی. تهران: انتشارات سروش.
- پیری، جهانگیر. (۱۳۸۳). **نقش سرمایه اجتماعی در روند توسعه**. هفته‌نامه منشور، شماره ۱۷.
- تاجبخش؛ و اسدی کیا. (۱۳۸۲). **تئوری سرمایه اجتماعی: پیامدهای آن برای توسعه اقتصادی و اجتماعی**. تهران: نشریه گفتمان. شماره ۲.
- تحقیقی، امیرحسین. (۱۳۸۳). **سرمایه اجتماعی دولت و نهادها در ایران**. هفته‌نامه منشور، شماره ۱۷.
- ترنر، جانانان، اج. (۱۳۷۲). **مساحت نظریه جامعه‌شناختی**. ترجمه: عبدالعلی، لهسایی‌زاده. شیراز: انتشارات نوید شیرتاز.
- چلیبی، مسعود. (۱۳۷۵). **جامعه‌شناسی نظم**. تهران: نشر نی.
- رفیع‌پور، فرامرز. (۱۳۷۴). **کندوکاوها و پنداشته‌ها**. تهران.
- روح‌الامینی، محمود. (۱۳۷۲). **زمینه فرهنگ‌شناسی**. تهران: انتشارات عطار. چاپ اول.
- سرایبی، حسن. (۱۳۷۳). **مقدمه‌ای بر نمونه‌گیری در تحقیق**. تهران: انتشارات سمت.
- شارع‌پور، محمود. (۱۳۷۹). **درحال فرسایش است (نقد و بررسی کتاب پایان نظم فوکویاما)**. تهران: **نشریه کتاب ماه علوم اجتماعی**. شماره ۳۷-۳۶.
- عبدالهی آرانی، مصعب. (۱۳۸۳). **کارکردهای سرمایه اجتماعی**. هفته‌نامه منشور، شماره ۱۷.
- علوی، بابک. (۱۳۸۰). **نقش سرمایه در توسعه**. تهران: **تد بیر**. شماره ۱۱۶.
- علوی‌راد، عباس؛ و نصیری‌زاده، حمیدرضا. (۱۳۸۰). **بررسی رابطه سرمایه اسکان و رشد اقتصادی در اقتصاد ایران، اطلاعات سیاسی - اقتصادی**. سال ۱۶، شماره سوم و چهارم.
- فوکویاما، فرانسیس. (۱۳۷۹). **پایان نظم و بررسی سرمایه اجتماعی و حفظ آن**. ترجمه: غلامعباس، توسلی. تهران: انتشارات جامعه ایرانیان.
- گود، ویلیام، جی. (۱۳۵۳). **خانواده و جامعه**. ترجمه: ویدا، ناصحی. تهران: نشر کتاب.
- ملکان، مجید. (۱۳۸۳). **تئوری سرمایه**. تهران: هفته‌نامه منشور، شماره ۱۷.
- کلمن، جیمز. (۱۳۷۷). **بنیادهای نظریه اجتماعی**. ترجمه: منوچهر، صیوری. تهران: نشر نی.
- Astone, Nan M, Constance A. Nathanson, Robert Schoen, And Young J. Kim. (1999). "Family Demography, Social Theory, And Investment In Social Capital", **Population And Development review**. 25, (1). P.p: 1-31.
- Astone, Nan, And Sara., Melanahan. (1991). "Family Structure, Parental Practices And High School Completion", **American Sociological Review**. 56. P.p: 309-320.
- Amato, P. (1987). "Family Procces In One- Parent, Stepparent, And Intact Families", **Jornal Of Marriage And The Family**. 49. P.p: 327-337.
- Allen Furr, L. (1998). "Fathers Characteristics and their Children's Scores on College Entrance Exams: A Comparism of Intact and Divrced Families." <http://www.findarticles.com>.
- Bourdieu, P. (1983). "Forms of Caital in J. C. Richards (ed)." **Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education**. New York: Green wood Press.